

Ա. ԵՐԵՄՅԱՆ

ԷԶԵՐ ԺԵ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

Ա. ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԻՉ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱ

(ԺԵ ԴՊԱՐ)

ԺԵ ԴՊԱՐԻ Հայ մանրանկարչության արվեստի պատմության էջերն ուսումնասիրելիս, ուշադրություն է գրավում մի վաստակավոր արվեստագետի ցայտուն դիմանկարը: Դա մանրանկարիչ Հովհաննես քահանան է, որ իր դարաշրջանում փայլել է ոչ միայն որպես նկարող, ծաղկող, այլև ոսկով նուրբ գեղարդող:

Այս արժեքավոր արվեստագետի մասին հայ մամուլում մինչև օրս էլ չի գրվել, որով հայ գեղարվեստասերներն ու գրասերները նրա կյանքի և նկարչական գործունեության մասին որևէ գաղափար չունեն:

Նա մեկն է ԺԵ ԴՊԱՐԻ նկարչական հարուստ ձևերով օժտված այն լավագույն արվեստագետներից, որ նվիրվել է հայ մանրանկարչական մշակույթի զարգացմանը և նկարագրել է մի շարք ձևագիր մատյաններ, որոնց մեջ ցոլանում են նրա արվեստի էական հատկանիշները:

Նկարչի կյանքի հիմնական գծերի և մանրանկարչական արվեստի պատմության մասին փաստական տեղեկությունները շափազանց աղքատ են: Զեռագիր մատյանների հիշատակարաններից միայն այսքան գիտենք, որ նա ԺԵ ԴՊԱՐԻ վաստակավոր գրագիր Ստեփանոս քահանայի արվեստագետ որդին է: Պատանի հասակից նա փայլում է իր ընդունակությամբ, ուշիմությամբ և ցույց է տալիս նկարչական առանձնահատուկ շնորհ, որը զարգանում է իր գեղարվեստագետ հոր մոտ: Այնուհետև նա, հավատարիմ մնալով իր ապրած ժամանակի կրոնական ոգուն, քահանա է ձեռնադրվում և նվիրվում

Հայ եկեղեցու բարեգարգությանն ու պայծառությանը:

Իր քահանայագործության շրջանում նա իր ամբողջ էությունը նվիրվում է նաև մանրանկարչական արվեստին և վրձինում է մի շարք ձևագիր մատյաններ, որոնցից մեկ հասած մանրանկարները վկայում են, որ նա լավ է ուսումնասիրել հին արվեստի նրբություններն ու բանաստեղծական գեղեցկությունները: Այդ նկարների շնորհիվ այսօր ծանոթանում ենք նկարչի արվեստի բնագավառում ձեռք բերած նվաճումների, նրա ունակության և վրձինի հմտության հետ:

Նրա նկարագրագրած և մեղ ալանդ թողած մի ձևագիր մատյանն ունի 561 երկար տարիների պատմություն: Դա Ժ ԴՊԱՐԻ հանձարեղ բանաստեղծ Գրիգոր Նարեկացու «Մատենանոցեքոթեթեան» խորագրով լիբրակական պոեմի ձևագիրն է, որ նկարչի վարպետ գրագիր հայրը՝ Ստեփանոս քահանան, 1401 թվականին, ընդօրինակել է Ղրիմի Կաֆա քաղաքում: Դա այն պատմական քաղաքն է, որը մի ժամանակ եղել է մանրանկարչական և գրչական արվեստների կենտրոնը, ուր փայլել են բազմաթիվ տաղանդավոր մանրանկարիչներ, վարպետ ծաղկողներ, հմուտ ոսկողներ, հայտնի գեղագիրներ և նշանավոր գրագիրներ:

Կաֆա քաղաքի լավագույն մանրանկարիչների շարքում Հովհաննես հոգևորականն իր պատվավոր տեղն ունի: Այնտեղ է եղել նրա բնակության սենյակը և նկարչական աշխատանոցը, ուր անց է կացրել իր կյանքի նշանակալից մասը: Այդտեղ էլ նա 1401 թվականին ծաղկանկարել և ոսկով զարդարել է իր հոր գրած «Մատենանոցեքոթեթեան» ձևագիրը: Ահա հիշատակարանի արձանագրու-

թյունը. «... Եւ ըզզառածեալս մեղաւք զորդիս անաւրեանութեան զգրաւդ սորա՝ զՍտեփանոս սուտանուն քահանայ, և զիմս մի՝ մոռանայք յիշել, և զՅոհաննէս քահանայն զորդեակն իմ, որ ոսկով զարդարեաց ծաղկելով, յիշեցէք ի Տէր: Արդ, յամի թուաբերութեանս Հայոց ՊԾ (1401) աւարտեցաւ մատեանս յաշխարհս Կաղարիոյ, յաստուածապահ քաղաքս Կաֆա, առ ոտն ամենաւրհնեալ Սուրբ Աստուածածին»:

Այս արժեքավոր ձեռագիրը մի թանկագին վավերագիր է, ուր ցոյանում են ժն դարի յայտնի մանրանկարիչ Հովհաննէս Հոգևորականի նկարչական արվեստի բնորոշ առանձնահատկութիւնները և նրա վրձինի վարպետութիւնը: Այդ մանրանկարներն իրենց նուրբ պատկերավորութեամբ և գույների հիասքանչ ներդաշնակութեամբ ամեն մի արվեստասերի ուշադրութիւնն իրենց վրա են կենտրոնացնում:

Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Երևանի պետական ձեռագրատանը: Դա ժն դարի հայ մանրանկարչական արվեստը պատկերող մի թանկագին աղբյուր է, որն որոշ դադափար է տալիս ոչ միայն պատմական Կաֆա քաղաքի նկարչական դպրոցի արվեստի, ոճի, այլև արվեստագետ Հովհաննէս քահանայի գեղարվեստական ձիրքի ու ճաշակի մասին, մի նկարիչ, որն իր հմուտ վրձինով և ինքնատիպ ոճով հայ մանրանկարչական արվեստի պատմութեան մեջ կարող է իր արժանի տեղը գրավել:

Բ. ԴՐԻՉ ՄԱՏԹԵՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻ

(Ժն դար)

Մեղանից 555 երկար տարիներ առաջ, 1407 թվականին, հայ գրչական արվեստի պանծարանը հարստանում է մի նոր ձեռագիր մատչանով, որի համար պարտական ենք ժն դարի հայտնի մատենագիր, Տաթևի համալսարանի լավագույն մանկավարժ և վարպետ գրչագիր Մատթեոս վարդապետ Զուղայեցուն, մեկը դարաշրջանի այն լուսավոր, առաջադեմ ու վաստակավոր մշակներից, որ իր կյանքի լավագույն հատկանիշները նվիրել է իր ժամանակի նոր սերնդի կրթութեան, դաստիարակութեան վեճ գործին, միաժամանակ հայ գրչական արվեստի և գրականութեան զարգացման գծով ուշագրավ դեր է կատարել: Նա հայ մատենագրութեան ավանդ է թողել մի շարք ձեռագրեր, որոնց մեծ մասը, սակայն, ժամանակի օտար իշխողների հալածանքների և իրար հաջորդող ավերիչ արշավանքների շրջանում կորել են:

Այս վաստակավոր արվեստագետ, հոգևորականի կյանքի և գեղարվեստական գործու-

նեության մասին շունենք հարուստ տեղեկութիւններ: Գիտենք միայն, որ նա բնիկ ջուղայեցի է, ստացել է համալսարանական բարձրագույն կրթութիւն, ապա նվիրվել է հոգևորական կոչման և, որ էականն է, իր դարաշրջանում ունեցել է մանկավարժական, գրչական և գրական արդյունավետ գործունեութիւն:

Չնայած այդ ուշագրավ երևութիւններին, նրա կյանքի և մշակութային գործունեության մասին հայ մամուլում մինչև օրս չի արձանագրվել:

Իր ժամանակի այս արդյունաշատ գրչագրի արվեստը զարգացել է դարաշրջանի կրթութեան, գիտութեան ու գեղարվեստի մի խոշոր կենտրոնում: Դա Տաթևի հռչակավոր համալսարանն է, որ հայոց մշակութի, արվեստի և հատկապես ուսման և կրթութեան զարգացման գործում նշանակալից դեր է կատարել: Այնտեղ են հավաքվել, Տաթևի ծաղկման դեռ առաջին շրջանում, մոտ 500 գիտուն, ընդունակ և բանիմաց վարդապետներ, անման երաժիշտներ, հմուտ նկարիչներ, ծաղկողներ, նշանավոր փիլիսոփաներ, գրչութեան արվեստի վարպետներ և այլ գիտնականներ, որոնք իրենց լուրջ և բազմակողմանի պատրաստութեամբ առանձին փայլ են տվել «գեղահռչակ» համալսարանի ուսումնական կրթական, գիտական և գեղարվեստական կյանքի բովանդակութեանը:

Այդ բարձրագույն դպրոցում սովորել են Հայաստանի ամեն կողմերից, տարբեր նահանգներից ու գավառներից եկած ուսումնասիր երիտասարդներ, որոնք լուրջ ուսում և կրթութիւն են ստացել:

Տաղանդավոր պատմիչ Ստեփան Օրբելյանն իր «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» արժեքավոր գրքում Տաթևի ծաղկման մասին ընդգծել է այսպիսի տողեր. «Ջահալորեալ իբրև վարեգակն ի մէջ աստեղաց, երևելի էր ի մէջ ամենայնի ոչ միայն շինուածովք, այլև պայծառանայր քահանայական և կրոնաւորական դասուք ի լափ 500 եղբարց... լի էր և ծովամատոյց փիլիսոփայիք երաժշտական երգոց, ճոխ էր և վարժարան դպրոցացն վարդապետական կրթութեամբ, նաև արուեստաւորք նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»:

Սակայն Տաթևի հռչակավոր համալսարանն առանձին փայլ է ստանում Ժ. Գ. դարի վերջերի և ժն դարի անվանի գիտնական Գրիգոր Տաթևացու ջանքերով. բաժանվում է երեք ուսումնարանների. դրանցից մեկում Տաթևացին առուցանէր զնախկին երգիչ վարդապետաց զերաժշտութիւն քաղցրալուր ձայնի ի քաղաքաց. եկեալ պարապէին առ ոտս նորա: Եւ ի միումն՝ նկարագրութիւն պատկերաչա-

նութեան և զանազան նկարչութիւնն: Եւ ի միւսումն զներքին և զարտաքին գրեանս: Այդ նշանավոր դպրոցումն էլ, Տաթևացու դեկավարութեամբ, պատրաստվում են 60-ից ավելի ավարպետ արուեստաւորք նկարչաց և գրչաց¹, որոնք քայլում են որպէս հայտնի գրիչներ, հմուտ նկարիչներ, ծաղկողներ, ոսկողներ և ընտիր գրչագիրներ: Նրանք արտագրում են և նկարազարդում բազմաթիվ ձեռագրեր և իրենց լավագույն ստեղծագործութիւններով հարստացնում են գրչական ու մանրանկարչական արվեստների գանձարանը:

Այդ փայլուն և ընդունակ աշակերտների շարքում առաջնակարգ տեղ է գրավում Մատթեոս վարդապետ Զուղայեցին, որ իր տաղանդավոր ուսուցիչ Գրիգոր Տաթևացու մոտ գրչական ու գեղագիտական արվեստներ և գիտական լուրջ կրթութիւն էր ստանում: Այնուհետև նվիրվում է հայ մշակույթի և գրչական արվեստի զարգացմանը: Նույնպէս հավատարիմ մնալով իր կոչմանը, անվկանդ քայլում է իր գիտնական ուսուցչի գծած լուսավոր ճանապարհով: Թերևս այդ երևութիւն էլ պիտի բացատրեի, որ Գրիգոր Տաթևացին բարձր գնահատելով իր աշակերտի մտավոր և գեղագիտական պատրաստութիւնը, նրան համարում է իր հոգևոր որդին և «ժառանգ վարդապետութեան իւրոյ»:

Դեռ 1402 թվականին, բարձր գնահատելով Մատթեոս վարդապետի լուրջ պատրաստութիւնը, նշանակում են նրան Տաթևի համալսարանի գլխավոր դասախոս: Այդ ժամանակաշրջանում նա իբրև դպրոցական գործիչ՝ մեծ դեր է խաղում մանկավարժական ասպարեզում. ամբողջ հոգով նվիրվում է ժամանակի նոր սերնդի ուսման և դաստիարակութեան վեհ գործին և կրթում, պատրաստում ու հայ ժողովրդին է նվիրում բազմաթիվ լուսավոր և առաջադեմ աշակերտներ:

Բայց նրա աշխատանքները չեն սահմանափակվում միայն մանկավարժական գործունեութեամբ: Այդ շրջանում նա հեղինակում և հայ գրականութեան ավանդ է թողնում մի շարք ձեռագրեր, որոնցից ուշագրութեան արժանի են քարոզները: Կրոնաքարոջական այդ նյութերը նա խմբագրում է մի հիմնական նպատակով՝ որպէսզի ժամանակի հայ հոգևորականները կարգան, յուրաքանչեւ և նրանց էական մտքերն ու գաղափարները տարածեն:

Ընդ ժողովրդի մեջ, նպաստեն նրա մտավոր զարգացմանը և բարոյական դաստիարակութեանը:

Բազմաշխատ հոգևորականը հեղինակել է նաև մեկնողական երկեր, որոնցից հիշատակենք 1411 թվականին, աղանդութեան ժամանակ՝ գրած «Մեկնութիւն գործոց առաքելոց» խորագրով ձեռագիրը: Դա այն պատմաշրջանն էր, երբ մամեկունների և Լանկթամուրի արշավանքներից, Ակկոյունլու և Կարակոյունլու թուրքմեն և քուրդ ցեղերի ավերածութիւններից հետո, սկսում են ավերվել և քանդվել Հայաստանի մի շարք վանքերը, կորցնելով իրենց նախկին փայլը:

Մատթեոս վարդապետ Զուղայեցու գրած ձեռագիրն այժմ գտնվում է Երևանի պետական մատենադարանի ձեռագրատանը:

Վաստակավոր հոգևորականը հայ գրչական արվեստի պատմութեան մեջ ևս ունի իր պատվավոր տեղը: Նա ընդօրինակել է բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ և հարստացրել է հայ մատենագրութեան գանձարանը: Նրա ընդօրինակած ձեռագրերի մեջ արժեքավոր է Հովհաննես (Յովէլ) քահանայի պատվերով, 1407 թվականին գրած «Աւետարան»-ը, որի հիշատակարանում կարգում ենք հետևյալ բնորոշ տողերը. «... Արդ, եղև զրաւ սորայ գծագրութեան յամի ութ հարիւրերորդի յիսներորդի վեցերորդի Հայկազեան տումարի (=1407)... յորոյ և բազում թելադրութենէ եղև զրաւ այսմ Աւետարանի... և իմոյ անձին տկար Մաթէոսի սուտանուն կեղծաւորի... և խոշորութեան [գրոյս] անմեղայդի լինել աղաչեմ, զի այսչափ էլ կար մեր...»:

Մատթեոս վարդապետին են վերագրում նաև Երևանի պետական մատենադարանի № 6607 ձեռագրի էջերում պահպանված «Գրիգոր Տաթևացու համառոտ կենսագրութիւնը»: Այս մասին հայտնի վաստակավոր բանասեր Լևոն Խաչիկյանը նշել է այսպէս. «Հավանաբար Մատթեոս Զուղայեցու կողմից գրած»:

Բազմաշխատ հոգևորականի մասին արձանագրված փաստական տվյալները վկայում են, որ նա ժն դարում փայլել է որպէս վարպետ գրչագիր, լավագույն դասախոս ու մանկավարժ և գրական մշակ:

Իր գիտական և բազմակողմանի լուրջ պատրաստութեամբ և բեղմնավոր գործունեութեամբ նա միշտ բարձր է պահել հայ գրչական արվեստի, գրականութեան և Տաթևի համալսարանի ուսումնական մակարդակի հմայքը: Նրա արդյունավետ և բազմաթիւ նպատակն արժանի է խոր գնահատութեան:

¹ Գրիգոր Տաթևացու բազմաթիվ աշակերտներից հայտնի են Թովմա Մեծփեցի, Առաքել Սյունեցի, Առաքել Բաղիշեցի, Գրիգոր Արարատեցի, Բարսեղ Բաղիշեցի և ուրիշներ, որոնք հայ մշակույթի, գիտութեան և արվեստի զարգացման խնդրում նշանակալից դեր են կատարել:

Գ. ՆԱՂԱՇ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

(ԺԵ դար)

Միջնադարի հայ մանրանկարչության պատմության մեջ իր ուրույն տեղն ունի մի վաստակավոր արվեստագետ: Դա Նաղաշ Հայրապետն է, Տաթևի մանրանկարչական դպրոցի լավագույն նկարիչներից մեկը, որի կերպարը, սակայն, հայ մամուլում մինչև օրս չի նկարված:

Բայց ի՞նչ պատկեր է ներկայացնում նրա նկարչական գործունեության պատմությունը և որո՞նք են նրա հայ ժողովրդին ավանդ թողած ձեռագրերը:

Հիմք ունենալով ձեռագիր մատյանների հիշատակարանների որոշ տվյալները, պարզենք նկարչի գեղարվեստական դիմանկարը: Նաղաշ Հայրապետը ԺԵ դարի այն մանրանկարիչներից է, որոնց կյանքի և գեղարվեստական գործունեության մասին, դժբախտաբար, չունենք փաստական հարուստ տեղեկություններ: Միայն 1407 թվականին գրված ձեռագիր Ավետարանի հիշատակարանի սեղմ տողերից այսպան հայտնի է, որ նկարիչն ապրել և ստեղծագործել է գլխավորապես «գերահռչակ» Տաթևի վանքում, ուր «բազում աշխատանալք» նկարադարձել է մի շարք ձեռագրեր, որոնք, սակայն, օտարազգիների ավերածությունների և հայ ժողովրդի գաղթի ժամանակ, մեծ մասամբ, կորել են:

Ձեռագրի հիշատակարանի վկայությամբ, նկարիչն ունեցել է հեղինակալի և հաւատարմի բնատրություն. այդ գեղեցիկ հատկանիշների շնորհիվ, նա իր ժամանակի արվեստագետներից և ժողովրդից հարգվել է և սիրվել:

Նշանավոր նկարչի վրձինած բազմերանգ զարդանկարները, որոնք մանրանկարչական արվեստի տարբեր գեղեցկություններ են, համակում են դիտողին գեղարվեստի ջերմ զգացումներով և որոշ գաղափար տալիս նրա արվեստի էական առանձնահատկությունների՝ նկարների նրբության, երանգների բանաստեղծական գունագեղության և ոճի ինքնուրույնության մասին, որոնց շնորհիվ էլ նա իր պատմաշրջանում հռչակվել է որպես հայտնի «նաղաշ», իսկ նրա վրձինած կերպարները վկայում են, որ նա իր դարաշրջանի լավագույն դիմանկարիչներից է: Նա կարողացել է իր գծած անձերի հոգեկան աշխարհը նրբությամբ դրսևորել:

Իր վրձինած մանրանկարներով նա ժամանակի ժողովրդի սրտում վառ է պահել հայ մանրանկարչական արվեստի սերը, նրա մեջ դարձեցրել է վեհ և ազնիվ զգացումներ և նպաստել է նրա գեղագիտական ճաշակի զարգացմանը:

Նկարչի գեղարվեստական մի այլ արժանիքը կայանում է նրանում, որ նա իր ինքնատիպ մանրանկարներով բարձր է պահել հնագույն հայ մանրանկարչական արվեստի ավանդները: Նա խորապես ուսումնասիրել է հին լավագույն մանրանկարիչների և վարպետ ծաղկողների արվեստի էական առանձնահատկությունները: Սակայն, չնայած այդ հանգամանքին, նրա նկարների բնորոշ գծերը պատմում են այն մասին, որ նրա նկարազարդման ոճն ու արվեստն ինքնուրույն են: Այդպես են նրա դիմանկարները, խորանները, զարդամոտիվները, որոնք գրավել են իրենց գեղեցիկ համաչափությամբ և գեղանկարչական վարպետությամբ:

Վաստակավոր նկարչի ստեղծագործություններից ավանդ մնացած մի ձեռագիրը այժմ խնամքով պահվում է Նեանի պետական մատենադարանի ձեռագրատանը: Դա 1407 թվականին «գերահռչակ» Տաթևի պատմական վանքում գրված Ավետարանն է, որի մի շարք էջերը Նաղաշ Հայրապետը «բազում աշխատանալք» նկարազարդել է: Այդ մասին վկայում են ձեռագրի հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «... Եւ Մաթէոսի գրոց աշակերտի, որ բազում աշխատութեամբ գրեաց զսայ, և հոգեհեղ և հաւատարիմ նաղաշին՝ Հայրապետին, որ բազում աշխատանալք նաղաշեաց զԱւետարլ անս յ»:

1407 թվականին գրված ձեռագիր Ավետարանը զարդարող մանրանկարները, մեծ մասամբ, իրենց պարզությամբ, գույների ներդաշնակությամբ ու նուրբ լիրիզմով այնպես խոսու են, գրավիչ ու բանաստեղծական և վկայում են նկարչի վառ երևակայության և գեղագիտական ճաշակի մասին:

Այդ նկարներն ուշադրության և գնահատության արժանի են նաև այն տեսակետից, որ պատկերում են ոչ միայն ԺԵ դարի արվեստագետ Նաղաշ Հայրապետի գեղարվեստական որոշ ստեղծագործությունները, այլև գաղափար են տալիս նշանավոր Տաթևի վանքի նկարչական դպրոցի ոճի, երանգավորումների և ուղղության մասին:

Անժխտելի է, որ այդ ստեղծագործությունները ԺԵ դարի մանրանկարիչ Նաղաշ Հայրապետի անունն ապագա սերունդների սրտերում անմոռաց են պահելու, մի վաստակավոր արվեստագետ, որն իր շնորհալի ձիրքն ամբողջապես նվիրել է մանրանկարչական արվեստին և ԺԵ դարում փայլել է իր ինքնատիպ ոճով և իր յուրահատուկ արվեստով:

Արվեստագետ մանրանկարչի նկարները մտնելու են հայ բազմադարյան նկարչական մշակույթի գանձարանը և նրա անունը վառ են պահելու սերունդների սրտերում: